

VOOR VERDWIJNING BEHOED

Het oorlogsdagboek van Hanny Michaelis

Hanny Michaelis (1922-2007) is eerst bekend geworden als de echtgenote van Gerard Reve. Zij leerde hem kennen in 1947, bij de uitreiking van de Reina Prinsen Geerligsprijs. Deze prestigieuze debutantenprijs werd dat jaar voor de eerste maal uitgelooft en gewonnen door Reve met *De avonden*. Michaelis was aanwezig bij de prijsuitreiking, omdat zij een eervolle vermelding had gekregen voor haar ingezonden gedichten. Het huwelijk dat in 1948 werd gesloten, werd in 1959 officieel ontbonden.

Dat portret is natuurlijk onvolledig, en niet alleen omdat haar Joodse afkomst niet wordt genoemd en het daarmee samenhangende verlies van haar ouders in de Tweede Wereldoorlog. Tussen 1949 en 1971 publiceerde Michaelis zes dichtbundels. *Onvoorzien* (1966) werd bekroond met de Jan Campertprijs. Daarnaast ontving zij de Sjoerd Leikerprijs en in 1995 de Anna Bijnsprprijs.

Dit kleine oeuvre, in 1996 bijeengebracht in de 280 bladzijden omvattende *Verzamelde gedichten*, is nu fors uitgebreid, met maar liefst 2.000 pagina's: *Lenteloos voorjaar*. *Oorlogsdagboek 1940-1941* (november 2016) en *De wereld waar ik buiten sta*. *Oorlogsdagboek 1942-1945* (april 2017).

Het tweedelige dagboek was door Michaelis niet voor publicatie bestemd. Het werd samengesteld door Nop Maas uit de schriften die na haar dood in haar nalatenschap werden aangetroffen. Daarin had zij gedurende enkele perioden van haar leven een dagboek bijgehouden. Maas maakte een selectie, die begint op 19 mei 1940, wanneer zij terugkijkt op de Duitse inval, en eindigt in februari 1945, als zij al meer dan tweeënhalf jaar is ondergedoken. De belevissen van Michaelis in de resterende oorlogsmoanden heeft de editeur gereconstrueerd uit *Verst verleden* (2002), de ontroerende jeugdherinneringen die zij hem vertelde, en uit informatie die werd verstrekt door mensen die haar een schuilplaats verschaften.

Als bezorger van Gerard Reves *Verzamelde werk* en auteur van de driedelige biografie *Gerard Reve. Kroniek van een schuldig leven* (2009-2011) is Nop

Hanny Michaelis,
afbeelding uit *Lenteloos voorjaar*.

© uitgeverij Van Oorschot

*Anti-Joodse maatregelen
beschouwt Hanny aanvankelijk
als pesterijen die van weinig
intelligentie getuigen*

Maas geprezen om zijn accuratesse. De zorgvuldige uitgave van het dagboek bevestigt deze faam. De titels van beide delen zijn ontleend aan de slotregels van twee gedichten van Hanny Michaelis. Behalve een inleiding, waarin Maas de herkomst van het dagboek toelicht en haar ouders introduceert, draagt hij ook een tekstgedeelte bij met de titel 'Wat voorafging'. Daarin krijgen de verliefdheden van Hanny aandacht, haar leven op het Amsterdamse Vossius Gymnasium, inclusief foto's van medeleerlingen, het extreem kritische zelfbeeld dat haar levenslang parten speelde, haar literaire voorkeuren (onder anderen Marsman en Vestdijk) en

haar ontluikende dichterschap. Het tweede deel van het dagboek besluit met een achttal bladzijden, getiteld 'Wat volgde'. Met behulp van verschillende bronnen zijn hier de maanden tot kort na de bevrijding (in Nederland op 5 mei 1945) beschreven. Zowel in het eerste als het tweede deel zijn bijlagen opgenomen, waaronder de hartverscheurende afscheidsbrief die Hanny van haar ouders ontvangt, als zij zijn gedeporteerd naar het doorgangskamp Westerbork. Beide delen laat Maas eindigen met een handzaam personenregister.

De Duitse inval schokt Nederland, maar na de capitulatie lijkt het leven van alledag al snel zijn loop te hernemen. Hanny's enigszins wereldvreemde vader, die zich onledig houdt met lezen en pianospelen (zes uur per etmaal), en haar praktischer aangelegde moeder wekken als vanouds de irritatie op van hun temperamentvolle dochter. De oorlog is slechts op de achtergrond aanwezig. De gymnasiaste beschrijft vooral gedetailleerd de jongens die zij vanuit de verte bemint of meent te beminnen. Deze gedeelten zijn op den duur langdradig, te meer daar Hanny geen vorderingen maakt op het pad van de liefde.

Ook de leraren figureren vaak in haar dagboek, zoals de historicus Jacques Presser en de docent Nederlands D.A.M. Binnendijk, aan wie zij haar eerste gedichten voorlegt. Ook op hem wordt zij verliefd. De oorlog ervaart zij vooral als hinderlijk: de vliegtuigen en het Duitse afweergeschut houden haar uit haar slaap. Als zij iets optekent, blijkt zij niet goed op de hoogte te zijn. Zo geeft zij 30.000 doden op als gevolg van het bombardement op Rotterdam. In werkelijkheid waren het er 800. Op 6 december 1941 noteert zij optimistisch: "Als het een beetje wil, krijgt pappie toch nog gelijk en is er in januari werkelijk vrede." (*Lenteloos voorjaar*, p. 840) Haar vader vergist zich deerlijk: het ergste moet nog komen.

De anti-Joodse maatregelen die de bezetter afkondigt, beschouwt Hanny aanvankelijk als pestertijen die van weinig intelligentie getuigen. Maar

*Op 6 december 1941 noteert zij:
'Als het een beetje wil, krijgt
pappie toch nog gelijk en is
er in januari werkelijk vrede'*

de arrestaties die de Duitsers in 1941 uitvoeren om de Februaristaking te breken, wekken haar woede en haat op. Wat haar bovenal ergert, is dat zij gedwongen wordt zich met politiek bezig te houden, met als gevolg dat haar "prettige, tevreden voorjaarsstemming" wordt verstoord. (*Lenteloos voorjaar*, p. 506) Als in april 1942 het dragen van de Jodenster verplicht wordt gesteld, vindt zij dit bovenal belachelijk: "Op het eerste moment vond ik het wel vervelend, nu kan het me niets meer schelen en ik vind, dat ook anderen erom moeten lachen." (*De wereld waar ik buiten sta*, p. 131)

Als Jodin mag Hanny Michaelis na het behalen van haar eindexamen niet gaan studeren. Na een aantal maanden vindt zij een baantje als hulp in de huishouding. Het artistieke milieu waarmee zij op deze manier kennismaat, bevalt haar. Literatoren als Victor van Vriesland, Anthonie Donker en Martinus Nijhoff, en de schilder Carel Willink behoren tot de huisvrienden. Minder aangenaam vindt zij de nederige positie waarmee zij krachtens haar functie vaak genoegen moet nemen. Ook in haar onderduikperiode zal dit een bron van fricties zijn. Want Michaelis mag zichzelf genadeloos kritiseren, op andere momenten beseft zij terdege dat zij niet onderdoet voor de mensen met wie zij in aanraking komt.

Op 23 juli 1942 ontvangt Hanny Michaelis een oproep zich te melden op het verzamelpunt in Amsterdam (de beruchte Hollandsche Schouwburg), vanwaar zij getransporteerd zal worden naar Westerbork en vervolgens naar een vernietigingskamp in Polen. IJzingwekkend nauwkeurig beschrijft zij de toestand van paniek waarin zij

geraakt. Desondanks moet zij handelen: haar ouders op de hoogte brengen (haar vader weet zich te vermennen, maar haar moeder barst uit in rade-loos gegil); proberen in allerijl een baantje te vinden bij de Joodse Raad dat misschien uitstel geeft; een onderduikadres zoeken en, vooral, afscheid nemen van haar ouders. Uit zelfbehoud pantsert Hanny zich tegen de emoties van haar ouders en haarzelf, waardoor de avond voorafgaand aan haar onderduik ruziënd wordt doorgebracht. Zij schrijft daarover in haar dagboek: “Tot op het einde toe ben ik een blok ijs gebleven, zonder te weten waarom en zonder de macht te ontdoeien. Toen de deur tenslotte voorgoed achter me dichtviel, deed een scherpe steek van wroeging en spijt de tranen in mijn ogen springen.” (*De wereld waar ik buiten sta*, p. 260) Hier en elders valt op hoe trefzeker de negentienjarige formuleert.

De bijna drie jaar tot aan de bevrijding verblijft Hanny Michaelis op onderduikadressen in onder andere Zeist, Hoofddorp en Leiden. Het zijn steeds gereformeerde gezinnen die haar een veilig onderkomen bieden. Zij is daar werkzaam als kindermisje en hulp in de huishouding. Vanzelfsprekend is Hanny dankbaar voor het onderdak dat haar wordt verschaft, maar toch ontstaan er van tijd tot tijd ook spanningen. Die zijn te verklaren uit het verschil tussen het liberale en artistieke milieu waaruit Hanny afkomstig is en de christelijke omgeving waarin zij belandt. Verder ervaart zij haar onderdanige positie vaak als onaangenaam en roept ook de geringe bewegingsvrijheid die zij noodzakelijkerwijs heeft wrijvingen op.

Het leven als onderduikster wordt extra zwaar, als zij op 26 maart 1943 een afscheidsbrief krijgt van haar ouders, met wie zij tot dan nog schriftelijk contact onderhield. Zij laten weten dat zij sinds 16 maart in Westerbork verblijven. “We zien elkaar zeker weer vrij spoedig terug”, schrijft haar moeder in wat Hanny in haar dagboek “een ontroerend optimistisch afscheidsbriefje” noemt. (*De wereld waar ik buiten sta*, p. 478) De ouders van Hanny Michaelis werden in Sobibor vergast op de dag (26 maart 1943) dat hun dochter hun laatste levenssteken ontving. Als zij terugdenkt aan haar gedrag tegenover hen – en dit doet zij vaak – wordt zij geteisterd door schuldgevoelens.

Het dagboek breekt in februari 1945 abrupt af. Op 7 augustus herneemt Michaelis het, maar daarvan was kennelijk niets bruikbaar, evenmin als van de latere dagboekantekeningen. Hanny Michaelis

verhuisde kort na de bevrijding naar Amsterdam. Daar vond zij een kamer in de wijk waar zij vroeger met haar ouders woonde.

Lenteloos voorjaar en *De wereld waar ik buiten sta* bieden de lezer fascinerende lectuur, al had er wel iets geschrapt mogen worden in de eindeloze reeks observaties en fantasieën van de verliefde dagboekschrijfster. Maar zelfs in deze gedeelten springt in het oog over welke grote stilistische vaardigheid zij reeds op jeugdige leeftijd beschikt.

In 2000, zeven jaar voor haar overlijden, droeg Hanny Michaelis een titelloos gedicht bij aan het tijdschrift *Tirade*. Het begint met de volgende zin:

Met mijn moeder die las
en breide tegelijk
en mijn vader die zes uur
per dag piano speelde
heb ik jarenlang gepraat,
gelachen en ruzie gemaakt
totdat ze werden ingelijfd
bij de legendarische 6 miljoen.

De tweede en laatste strofe eindigt aldus:

Hun gezichten beginnen te vervagen.
De klank van hun stem is
al bijna ontleurd. Straks
ben ik er ook niet meer. Dan
zal het zijn alsof wij drieën
nooit hebben bestaan.

Gelukkig is er nu dit imposante oorlogsdagboek waarin niet alleen de ouders van Hanny Michaelis voortleven, maar vooral zichzelf voor verdwijning wordt behoed.

G. F. H. RAAT

HANNY MICHAELIS, *Lenteloos voorjaar. Oorlogsdagboek 1940-1941*, Van Oorschot, Amsterdam, 2016, 942 p;
De wereld waar ik buiten sta. Oorlogsdagboek 1942-1945, 2017, 1060 p.